

С. Өтебеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.,
e-mail: usb_1407@mail.ru

**ДИУАНИ ХИКМЕТТІҢ КӨКШЕТАУ НҰСҚАСЫ
ЖӘНЕ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада сақталған жеріне орай Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасы деп аталатын орта ғасырда жазылған қолжазба қарастырылады. Алдымен қолжазбаның физикалық жағдайы, көлемі, бетінің саны таныстырылады. Одан соң хикметтерінің саны, жазу емлесіне байланысты, сонымен қоса әдеби және тілдік көркемдігіне, хикметтерде қолданылған өлең өлшемдеріне, ұйқас түрлеріне қатысты аздаған мәлімет беріледі. Шамамен XVII-XX ғасыр аралығында түркі тілінде жазылған ескерткіштердің тілдік көрсеткіштерін көрсететін қолжазбаның дыбыс жүйесі сараланып, ең басты деген дыбыс құбылыстарына және дыбыс алмасуларына қатысты кейбір ерекшеліктер сөз болады. Дыбыс жүйесіне талдау жасау барысында көнеден бергі түркі ескерткіштерімен және де кей тұста қазіргі түркі тілдерімен салыстырылу мақсат етіледі. Морфологиялық көрсеткіштері жайлы сөз ету барысында да қолжазбаға тән ең басты (яғни дәл сол кезеңде жазылған еңбектерде кездесе бермейтін немесе сирек кездесетін) тұлғалар әртүрлі дәуірде жазылған еңбектердің тілімен салыстырылады. Сонымен бірге сөздік қорына және сөздік қабатына назар аударылып, қолжазбада кездесетін түркізмдермен қоса араб және парсы тілдерінен алынған сөздердің санына салыстырмалы түрдегі статистика жасалып, сөздердің қолданылу жиілігіне байланысты мәлімет беріледі.

Түйін сөздер: Ахмет Ясауи, Диуани хикмет, Көкшетау нұсқасы, тілдік көрсеткіштер.

S. Utebekov

International Hodja Ahmet Yesevi Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan,
e-mail: usb_1407@mail.ru

Kokshetau version of Diwani Hikmet and its language features

The article analyzes the medieval manuscript of Diwani Hikmet version of Kokshetau, named after the place where it was saved. The article describes the physical state, size, and number of pages of the manuscript. The article considers the Hikmet depending on the spelling, as well as literary and linguistic artistic features, the size of the verses used in Hikmet, and a little information about the types of rhymes. The sound system of the manuscript is analyzed, reflecting the linguistic features of monuments written in the Turkic language in the XVII-XX centuries, some of the most important phonetic phenomena and some features of sound exchange are discussed. The purpose of the analysis of the sound system is to compare it with ancient Turkic monuments and, in some cases, with modern Turkic languages. Morphological features, the most important features of the manuscript (that is, rare or infrequent in works written in the same era) are compared with the language of works written in different eras. The article also explores the vocabulary and vocabulary range, provides comparative statistics on the number of words derived from Arabic and Persian languages, as well as turkisms found in the manuscript, and provides information on the frequency of use of words.

Key words: Ahmet Yasawi, Diwani Hikmet, Kokshetau version, language indicators.

С. Утебеков

Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмета Ясауи, Казахстан, г. Туркестан,
e-mail: usb_1407@mail.ru

**Кокшетауская версия рукописи Дивани Хикмет
и ее языковые особенности**

В статье анализируется средневековая рукопись Дивани Хикмет версия Кокшетау, названная по месту, где она была сохранена. В статье первоначально описываются физическое состояние, размер и количество страниц рукописи. Также рассматриваются количество хикметов, особенности правописания, а также литературные и языковые художественные особенности,

размеры стихов, используемых в хикметах, небольшие сведения о типах рифм. Проанализирована звуковая система рукописи, отражающая лингвистические особенности памятников, написанных на тюркском языке в XVII-XX веках, обсуждены некоторые из наиболее важных фонетических явлений и некоторые особенности звукового обмена. Цель анализа звуковой системы направлена на сравнение ее с древнетюркскими памятниками и, в некоторых случаях, с современными тюркскими языками. Морфологические признаки, наиболее важные черты рукописи (то есть редкие или нечасто встречающиеся в произведениях, написанных в ту же эпоху), сравниваются с языком произведений, написанных в разные эпохи. В статье также исследуется словарный запас и словарный ряд, проведена сравнительная статистика по количеству слов, производных от арабского и персидского языков, а также тюркизмов, найденных в рукописи; приводится информация о частоте использования слов.

Ключевые слова: Ахмет Ясави, Дивани Хикмет, Кокшетауская версия, языковые индикаторы.

Кіріспе

Соңғы жылдардағы зерттеулерде Мәуренахрды, Дешті Қыпшақты, Анадолыны, Еділ мен Жайықты мекендеген түркілердің дүниетанымына, салт-санасына орасан зор әсері тиген Қожа Ахмет Ясауидің бірнеше еңбегі бар екені айтылып жүр. Өлемнің бірнеше елдерінде Ясауидің есіміне қатысты қолжазбалардың сақталып жатқаны да белгілі. Олардың ішінде ең танымалы және ғылымда ең көп сөз болғаны Диуани хикмет. Диуани хикметтің нұсқасының саны жайында әртүрлі дерек бар. Кейбір зерттеушілердің айтуынша, Диуани хикметтің күнімізге дейін жеткен төрт жүзден аса нұсқасы бар (Құрышжанұлы Ә., 2011: 388).

2016 жылы Көкшетау қаласындағы Әдебиет және өнер музейінен де Диуани хикметтің бір нұсқасы табылды. Иманғазы Нұрахметұлы тарапынан қазақ тіліне аударылған бұл нұсқа қазір Көкшетау Әдебиет және өнер музейінің қолжазбалар бөліміндегі 639 инвентарда сақталған. Аудармашының шамалағанындай бұл қолжазбаның көшірілген уақыты XVII ғасырдан соңғы кезеңдерге тура келеді. Алайда көшірушісі белгісіз бұл нұсқа 255x155 мм. көлемінде. 176 беттен (1а-6б; 7а-35б; 36а-88б), 88 парақтан тұрады. Әдетте қара түсті сиямен жазылған, кей тұстарда қызыл түсті сия да қолданылған. Кейбір беттері біршама зақымдалған және кейбір беттерде сияның жайылып кеткені байқалады.

Еңбектің әр бетінде 9-12, жалпы алғанда 1990 жол бар. Сонымен қоса 57 хикметтен тұратын нұсқада 360 шумақ, 228 бәйіт бар. Кейбір беттердің түсіп қалғанын ескерсек еңбекте бұдан да көп хикметтің болғанын көрсетеді.

Нұсқа италик жазу түрімен көшірілген. Әрі көне ұйғыр, әрі араб емшелері бір арада қолданылған. Кейбір беттердің астыңғы бөлігінде жалғастырушы бетті көрсету үшін келесі беттегі сөздің алғашқы сөзі жазылған реттеде жүйесі

орын алған. Дауысты дыбыстардың ара-жігін ашып көрсететін дәйекше (харакат) қойылмаған. Жалпы Диуани хикметтің қолымыздағы нұсқаларының ішінде Санкт-Петербург нұсқасында дәйекше біршама жүйелі түрде берілген (Kermal E., 1992: 21-23), (Сыздыкова Р., 2014: 70). Ал біздің талдап отырған нұсқада дәйекше тек кейбір аят, сүре, хадистердің үзінділері берілген тұстарда қолданылған. Арабша және парсышадан енген кірме сөздер орта ғасырларда жазылған еңбектердегідей түпнұсқа бойынша берілген. Ал тюркизмдердің жазылуында бір-бірінен аса айырмашылықтар болмаса да, кейбір сөздердің екі түрлі, кейбір сөздердің үш түрлі жазылғанын көреміз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Кеңес үкіметі құлағаннан кейін түркі әлемінде Ахмет Ясауи және Диуани Хикметке байланысты зерттеулердің жаңа қарқын ала бастағанын байқаймыз. 1990 жылға дейін бұл тақырыпты арнайы қарастырған М.Ф. Көп-рүлү, Кемал Эраслан секілді ғалымдардың зерттеулері ғана болатын. Ал соңғы жиырма, жиырма бес жыл көлемінде аталмыш тақырыпқа түркі мемлекеттерінен басқа Ресейден, Қытайдан шыққан көптеген ғалымдар келе бастады. Әртүрлі тақырыпта диссертациялар, монографиялар сондай-ақ мақалалар жазылды. Әр жыл сайын бірнеше конференция, сempoзиум ұйымдастырылуда. Бұл зерттеу еңбектерінің көпшілігінде Ахмет Ясауидің хикметтері діни, әдеби, тарихи, философиялық тұрғыдан талданды. Осының нәтижесінде ақынның аңызға толы өмірімен, өмірбаяны, отбасы, атақ-даңқы, шәкірттері, ислам дінінің жайылуына әсері, қалыптастырған әдеби жолы, Диуани хикметтің жазылған кезеңі, жазылған жері, тілі, әсері секілді тақырыптарға қатысты ауыз

толтырып айтарлықтай дерек көзі жинақталды. Осы еңбектердің қайбірін алсақ та исламның түркі халықтарының арасында жайылуына Қожа Ахмет Ясауидің хикметтерінің орасан зор үлесінің бары айтылады. Сонымен қоса Ахмет Ясауидің түркі халықтары арасында исламның қағидаларын, шарттарын, дүниетанымын арабша немесе парсыша емес түрік тілінде түсіндіруге, мұны да ақындық дарынының арқасында түрікшенің әсерлі, түсінікті, таза стилімен жазуға тырысқанын мадақпен жеткізеді. Демек ғалымдардың бұл пікірінен Қожа Ахмет Ясауи тек сопы ғана емес, Қараханидтер кезеңіндегі түрік тілін дамытушылардың бірі ретінде мойындағаны байқалады. Соған қарамастан осыншалық танымал ақынның хикметтерін лингвистер өз деңгейінде зерттей қойған жоқ. Хикметтердің тілдік ерекшеліктері мақалаларда, ғылыми баяндамаларда және Р. Сыздықова (Ясауи хикметтерінің тілі, 2004), К.Н. Абдрахманов (Қожа Ахмет Ясауидің Дивани-Хикмет еңбегіндегі септік жалғаулардың ерекшеліктері, 2003), А. Абдуллаева (Диуани Хикмет ескерткіші тілінің грамматикалық ерекшеліктері, 2009) секілді ғалымдардың кейбір кітаптарында сөз болса да бұл мәліметтер жеткілікті деңгейде емес деуге болады. Сондай-ақ түркі халықтарының Дивани-Хикмет секілді нешеме алуан нұсқасы бар ортақ мирасының тілдік ерекшеліктерін қарастыратын еңбектер түрлі бағытта, түрлі әдісте жазылып отырса ешқашан артықтық етпейтінін естен шығармауымыз керек секілді.

Осы мақсатта бүгінгі мақаламызда Көкшетаудан табылған нұсқасын ғылыми талдау жасай отырып Диуани хикметтің жазылу стиліне, тілдік ерекшеліктеріне, жазылған жеріне байланысты дәлелді түрдегі пікірлерімізді сұнбақпыз. Бұл орайда айта кететін тағы бір дүние тілдік көрсеткіштерін талдай отырып, кейінгі кезеңдердегі түркі тілдерінің дамуында Диуани хикметтің қаншалықты үлесі барын зерделеуге негіз болатынын ескерсек ғылыми талдауымыздың өзектілігін одан әрі арттыра түсетіндігіне сеніміміз мол.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Диуани хикметтің таныстырып, әрі талдағалы отырған нұсқасының тіліне тән көрсеткіштерді саралау үшін мақаламыздың әдісі ретінде сипаттамалы және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылатынын айта кеткеніміз жөн. Ол үшін, яғни еңбектің түркі тілдерінің қай бұтағына тән екенін дәлелдеу үшін түркі тілдерінің ең

негізгі үлкен бұтақтары саналатын қыпшақ, шағатай, оғыз тілдерінің фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері жөнінде аздап мәлімет бере кетуді жөн санап отырмыз.

- Қыпшақша және шағатайша жазбаларда көне түрікшедегі сөз басында кездесетін қатаң /т/, /к/ дауыссыздары сақталып қалған болса, оғыз тілдерінде жүйелі түрде ұяндану үдерісі кең таралған.

- Қыпшақша және шағатайша жазбаларда /н/, /һ/ дауыссыздары кездесетін кейбір сөздердің басындағы /б/ дауыссызы /м/ дауыссызына өзгерсе, оғыз тілдерінде сөз басындағы /б/ дыбысы сақталып қалған.

- Қыпшақшада да, шағатайшада да, оғызшада да /б/ > /в/ дыбыс алмасулары бар: *йалбар*- > *йалвар*- “жалыну”, *себ*- > *сев*- “сүю”, *соғут*- > *совут*-“суыту” т. б.

- Қыпшақшада да, шағатайшада да, оғызшада да /д/ > /й/ дыбыс алмасулары бар: *бедүк* > *бейүк*, *қадғұ* > *қайғұ* т. б.

- Қыпшақшада да, шағатайшада да, оғызшада да /к/ > /х/ дыбыс алмасулары бар: *оқша*- > *охша*-, *артұқ* > *артұх*, *бұйрұқ* > *бұйрұх*, *йазұқ* > *йазұх* т. б.

- Қыпшақша және шағатайшада /п/ > /ф/ дыбыс алмасулары кездеседі. *топрақ* > *тофрақ*, *арпа* > *арфа*, *кирпик* > *кирфик* т. б. Ал оғыз тілдерінде көне түрікшедегі /п/ дауыссызы сақталып қалған.

- Шағатайшада шығыс септігінің жалғауы көне түрікшедегідей *-дЫн* қосымшасы болып табылады. Ал қыпшақша мен оғызшада шығыс септігінің жалғауы қазіргі қазақ т. б. түркі тілдеріндегідей *-дАн* болып аздаған өзгеріске ұшыраған. *құлдын* > *құлдан*, *сиздин* > *сизден*, *арадын* > *арадан* т. б.

Нәтижелері мен талқылама

Мақаламыздың бұл бөлімінде жоғарыда атап өткен қыпшақ, шағатай, оғыз тілдеріне тән ерекшеліктерді ескере отырып, Диуани хикметтің тіліндегі ең басты тілдік көрсеткіштерді саралаймыз. Алайда оның алдында еңбектің стильдік, көркемдік ерекшеліктеріне байланысты қысқаша түрде баға бере кеткен дұрыс сияқты. Сонымен Ахмет Ясауидің өмірі, мақсаттары, өмір сүрген ортасының әлеуметтік тұрмысы, таным-түсінігі баяндалатын хикметтердің бұл нұсқасы да қарапайым, түсінікті тілде жазылған. Сонымен бірге түркі халықтарының өте көне замандардан келе жатқан фольклорлық шығармаларының стиліне иек артқан.

Кейбір тұстарда аяттардан, хадистерден үзінділер берілген. Сонымен қоса түркі тілдеріне тән мақал-мәтелдерді, фразеологиялық тіркестерді де қолданып отырады. Метафоралық қолданыстарды, сондай-ақ ұтымды теңеулерді, эпитеттерді жиі пайдаланады. Бақара, Муддасир, Зүхруф, Тәубе, Ниса, ән-Назигат, Мұхаммед сүрелерінен кейбір жолдар алынған. Мысалы:

فَأَذْكُرُونِي (18a/7) *фа'зкурүни* “олай болса мені есіңе ал” (Бақара: 152),

يَا أَيُّهَا الْمَدِينُ (35b/8) *йә еййуһа мүддасиру* “ей киіміне оранған (Хақ)” (Муддасир: 74/1),

فَمُفَانِرٌ (35b/8) *қум фе-ензир* “Тұр енді! Енді адамдарға ескерт!” (Муддасир: 74/2),

وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ (35b/9) *ве раббеке фекеббир* “және Раббыны ұлы сана!” (Муддасир: 74/3),

نَحْنُ قَسَمْنَا لَبِئْسَ مَا كُنَّا فِيهِ (67a/5) *наһну қасемнә бейнеһум* “біз сіздерге үлестірдік” (Зухруф: 32).

Нұсқадағы хикметтердің отызы қара өлең түрінде жазылған. Қара өлең түріндегі бұл хикметтердің басым көпшілігі он екі буынды (4+4+4) болып келеді және *аааб вввб* ұйқасына құрылады. Мысалы:

*Башым тофрақ жисмим тофрақ өзүм тофрақ
Күйдүм йандым болалмадым һергиз афақ
Наққ васлыгы йәтер-мин деп руһым мүшәкә
Земзем болуп йәр астыға кирдим мене (2a/2-3-4-5)*

Ғазал түрінде жазылған жиырма бес хикмет *аа ба ва га да* өлең ұйқасы бойынша, көбісі он төрт буынды (7+7), он алты буынды өлең (8+8) түрлерімен жазылған. Сонымен бірге он бес буынды (7+8), он бір буынды өлең (5+6, 4+4+3) түрлері де кездеседі. Мысалы:

*меләметдин мей ичкен дидәрыңға кетти йә
пир қолыдын мей ичкен һаққ нұрыға батты йә*

*ақман бирле қараман сүрген екен көп деврән
туһмет қылып атаге ит сүретлик болды йә*

*ибраһимға шек қылған от йақып гүл ачылған
ынанмасаң килир бақ көрүп билип айды йә*

*шейтән йолыға кирген һәжгеге ташлар атқан
сижжәйн дүзаһ йәткенде дүм-дәр болуп йатты йә
(10-хикмет).*

Мәснәуи түрінде жазылған елуінші хикметте *мефә'илүн мефә'илүн фе'үлүн* аруз өлшемімен жазылғандығы анық көрінеді.

*муһаммеднің билиң зәты 'арабдур
тәриқатның йолыда ба-едебдур*

*һақйқат билмеген әдем емесдур
билсеңиз һич нимеге оһшамасдур*

*билиң би-чүн ерүр би-чигүне
ве би-шүбһе ерүр һем би-нүмүне*

*қаһрланса қылуыр йәр бирле йексән
боладур зелзеле йәр бирле әсумән*

*раһм қылса билсеңиз раһмети бар
бәрүр болса түкетмес ни'мети бар (50-хикмет).*

Алайда хикметтердің кейбір тұстарында буын санының тұрақсыздығын көреміз. Яғни кейбір жолдарда буын санының жеткіліксіздігі, өлшемінің біршама кемшіліктері, кейбір тұстарда артықтығы көзге түседі. Алайда хикметтер халық арасында көбіне әуенмен айтылып таралғандықтан мұндай олқылықтың аса бір маңызы болды деп ойламаймыз.

Ал лингвистикалық тұрғыдан саралайтын болсақ, еңбекте назар аударарлықтай фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктер кездеседі:

а) Нұсқада кездесетін *бойун* “мойын” (5b/3; 12b/1), *бұрұн* “мұрын” (15b/5; 16a/1; 69b/4) сөздерінде көне түрікшедегі сөз басындағы /б/ дауыссызы сақталып қалған болса, төмендегі сөздерде /н/, /ң/ дауыссыздарының әсерінен /б/ > /м/ алмасу құбылысы орын алған. Мысалы:

бән > мән “мен” (2a/6; 2b/4; 3b/1; 4b/7; 5b/6; 9a/9; 11a/3; 29a/2),

бұнда > мұнда “бұл жерде” (10b/4; 28a/10; 40b/7; 40b/8; 51b/1; 52b/9),

бұндағ > мұндағ “мұндай” (42a/2),

бұны > мұны “мұны” (38a/2; 58b/4; 67b/8),

биң > миң “мың” (19a/8, 42a/9, 69b/8, 50a/8, 52b/11, 83b/1, 53a/1),

бин- > мин- “мину” (78a/6),

бұңлығ > мұңлығ “мұңлы” (14a/3; 25b/10) т. б.

б) Түркі тілдерінің тарихи жазбаларының барлығында да кездесетін /б/ > /в/ дыбыс алмасуы Диуани хикметте те бар. Мысалы:

йалабач > йалавач “пайғамбар” (18a/8),

тебе > тиве “түйе” (33a/1; 76b/3) т. б.

с) Қыпшақ, оғыз, шағатай тілдерінде кездесетін /к/ > /х/ дыбыс алмасу құбылысы Диуани хикметте де төмендегі сөздерде орын алады. Мысалы:

йақышы > йахшы (12b/7; 14b/9; 22b/7; 70b/7; 73a/1; 75b/3),

оқша- > охша- (74b/10),

ұқлама- > ұхлама- (18a/9) т. б.

d) Көне түрікшедегі *сөдре-* “сүйреу” (61b/10) < *сүдре-* (Ünlü S., 2012: 709), *изи* “ие;

Тәңір” (47a/6; 63b/2; 19a/5; 50b/1; 31b/1; 87b/2) < *idi* (Tekin T., 2016: 244) сөздерінде көне және қарахан дәуірлеріндегі /д/ ~ /з/ дыбыстары

сақталғанымен көптеген сөздерде оғыз, қыпшақ, қарлұқ топтарына кіретін түркі тілдеріндегі секілді /й/ дауыссызына өзгерген. Мысалы:

<i>айақ</i> ~ <i>айағ</i> “аяқ” (15a/6; 78b/4)	< <i>adak</i> (Tekin T., 2016: 237),
<i>айрыл-</i> “айрылу” (49a/7)	< <i>adrił-</i> (Tekin T., 2016: 237),
<i>кйй-</i> “кию” (12b/4; 59b/8)	< <i>ked-</i> (Gabain A. v., 1988: 279),
<i>қайғу</i> “қайғы” (45b/10)	< <i>kadgu</i> (Gabain A. v., 1988: 276),
<i>қайт-</i> “қайту” (11b/9; 42b/11)	< <i>kadıt-</i> Atalay B., 2006: 301),
<i>қой-</i> “қою” (48a/8; 51b/5; 66a/2)	< <i>kod-</i> (Tekin T., 2016: 248),
<i>той-</i> “тою” (6b/2; 72a/10; 80a/5)	< <i>tod-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>тый-</i> “тыю, тоқтату” (15b/3)	< <i>td-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>ұйұ-</i> “ұйықтау” (42a/4; 48a/4)	< <i>udı-</i> (Gabain A. v., 1988: 304), т.б.

е) Көне түрікшедегі сөз басындағы /т/ дыбысы *дә-* “айту, деу” (13a/6, 30b/7, 37b/11), *дур-* “тұру” (48b/2) ve *дәк* “сияқты” (12b/5, 13a/7, 13b/11, 13b/8, 14a/7) сөздерінде оғыз тобындағы

тілдердегі секілді ұяңдану құбылысы орын алғанымен көптеген сөздерде қыпшақ және қарлұқ тілдеріндегідей қатаң /т/ дауыстысы сақталған.

<i>таш-</i> “тасу” (23a/2; 11b/10),	<i>тегре</i> “төңірек” (32b/2),
<i>тарт-</i> “тарту” (53a/5; 73a/2),	<i>теш-</i> “тесу” (7a/2, 52a/5),
<i>тол-</i> “толу” (47a/9; 83a/10),	<i>тилек</i> “тілек, қалау” (86b/8),
<i>төк-</i> “төгу” (22b/6; 36b/2),	<i>тый-</i> “тыю, тоқтату” (15b/3),
<i>тыңла-</i> “тыңдау” (45a/9), vb.	

ф) Еңбекте көне түрікшедегі сөз ішіндегі және соңындағы /п/ дыбысы *тип-* “тебу” (8b/6; 14b/2), *чан-* “шабу” (78b/3; 78a/5), *өп-* “сүю, өбу” (11a/3; 52a/7), *өпке* “өкпе” (32b/8; 63a/1), *тап-* “табу” (72b/6, 73b/7) т.б. мысалдардағы секілді көптеген сөздерде сақталған. Ал *тофрақ* “топырақ” (2a/2; 2b/8; 12b/9), *анақ* > *афақ* “аппақ” (2a/3), *нул* > *фул* “пұл” (1b/3; 38b/9; 84a/8; 84b/1), *көффри* ~ *көфрүг* “көпір” (10b/1; 18b/8) мысалда-

рында шағатай және өзбек тілдеріндегідей айтылу жолына қарай шұғыл дауыссызы /п/ дыбысы ызың дауыссызы /ф/ дыбысына өзгерген.

г) Шағатайшадан бастап қазіргі өзбек және ұйғыр тілдерінен басқа түркі тілдерінде тәуелдік жалғауынан соң кейбір септік жалғаулары келгенде қолданылатын /н/ дыбысы (батыс тілдерінде *prominal* “есімдік” деп атайды) көптеген мысалдарда қолданылмаған. Мысалы:

<i>астыда</i> “астында” (1b/7),	<i>мізәбыдын</i> “арығынан, су жолынан” (41a/7),
<i>йолыда</i> “жолында” (21b/5),	<i>ма нәсыдын</i> “мағынасынан” (5b/1; 10a/6),
<i>қашыда</i> “қасында” (56a/4),	<i>шарәбыдын</i> “шарабынан” (36a/3),
<i>тегресиде</i> “төңірегінде” (32b/2),	<i>көңилиде</i> “көңілінде” (75a/9),
<i>жүр асыдын</i> “жұтымынан” (1b/9),	<i>илмидин</i> “ғылымынан” (4b/2),
<i>көфридин</i> “көпірінен” (1b/1),	<i>мейдәныдын</i> “алаңынан” (13b/7),
<i>сөзлеридин</i> “сөзлерінен” (24a/11),	<i>қолыдын</i> “қолынан” (27a/10)
<i>көзидин</i> “көзінен” (41b/4),	<i>бүтесиде</i> “күміс ерітетін ыдысында” (53a/6).

h) Көне түрікшедегі сөз соңындағы ұяң /ғ/ дыбысы *көфрүг* “көпір” (18b/8), *тириг* “тірі” (45a/4) мысалдарында сақталған. Ал *көффри*

“көпір” (10b/1), *ағры* “ауру” (60b/6), *өлү* “өлік, өлі” (45a/1) сөздерінде оғыз және қыпшақ тілдеріндегі секілді сөз соңындағы /ғ/ дыбысы түсіп қалған.

і) Көне түрікше және қазіргі қарлұқ тобындағы тілдерде кездесетін -лЫғ сын есім тудырушы жұрнағының соңындағы /-ғ/ дыбысы *йаңлығ* “сияқты, ұқсас” (11b/4; 32a/4; 38a/10), *мұңлұғ* “мұңды” (14a/3), *йүзлүғ* “жүзді” (19a/1), *түрлүғ* “түрлі” (12b/1; 34b/2), *атлығ* “атты” (69b/7) ~ *атлық* (10b/1; 19b/2; 55a/9), *дертлығ* “дертті” (40b/10) секілді біршама сөзде сақталып *иһләслық* “ықласты” (27b/8), *һәсийетлық* “қасиетті” (30b/7), *рийәзетлик* “нәпсіні тыю” (33b/1), *тиғлық* “қылышты” (33b/7), *сийәһатлық* “жолаушылық” (43b/3), *нече йыллық* “неше жылдық” (40a/7), *құлақлық* “ақылды, зерек” (53b/3), *тоқуқлұқ* “тоқылған” (70a/10) секілді мысалдарда /-ғ/ дыбысы қатаң /-к/ дыбысына өзгеріп зат есім тудырушы -лЫқ жұрнағымен араласып кеткен.

ј) Жалпы алғанда кірме сөздердегі /һ/ (خ), /һ/ (ه) дауыссызы сақталып түпнұсқадағыдай жазылған. Бірақ *пенā* “пана” (24b/1) (< *пенāһ* пар.), *гүвā* “куә” (63b/11) (< *гүвāһ* пар.), *гүнā* “күнә” (10a/4) (< *гүнāһ* пар.) секілді кейбір сөздердің соңындағы /һ/ дыбысы түсіп қалып, қазіргі қазақ тіліндегідей қолданылған.

к) Диуани хикметте шығыс септігінің жалғауы Қыпшақша мен оғызшадағы секілді -дЫн қосымшасы болып табылады. Мысалы: *жāндын* “жаннан” (1a/6), *андын* “одан” (1a/7), *мейдин* “шараптан” (1a/7), *йāрāнлардын* “жарандардан, достардан” (4b/5), *еренлердин* “әулиелерден” (14a/4) т. б.

л) Есімшенің -ғАн жұрнағы өнімді қолданылады және бұл жұрнақ көптік, тәуелдік және септік жалғаулары жалғанған мысалдар көптеп кездеседі. Сонымен бірге қазіргі оғыз тобындағы тілдерде жиі, қыпшақ және қарлұқ тілдерінде сирек қолданылатын есімшенің -дүк жұрнағы *истедигүмни* “қалағанымды” (47a/11) мысалында қолданылған.

м) Түркі тілінің барлық кезеңдерінде өнімді қолданылған ілік септігінің -нЫң жалғауымен қоса шағатайшаның классикалық дәуірінің соңғы кезеңдерінде кең тарала бастап және қазіргі түркі тілдерінің ішінде қарашай-малқар, құмық тілдерінде және өзбекшенің кейбір диалектілерінде қолданылатын ілік септігінің -нЫ жалғауы жиі қолданылған.

муһаббетни бāзāрында “махаббаттың базарында” (11b/2),

дервийшлерни һулқы “дәруіштердің құлқы” (5a/10),

дүнйāны пāйāны “дүниенің соңы” (16b/10),

һақны құлы “Хақтың құлы” (51a/11),

дйнимизни черāғы “дініміздің шырағы” (29b/3), *көңилни учре* “көңілдің іші” (30b/2), *вужйдумны азāзилни* “тәнімнің әзәзілі” (8b/2),

ешекни йүкни “есектің жүгі” (29b/2), т. б.

н) Көне түрікшедегі *тек* “сияқты; дейін” шылауы шағатайшада көбінесе *дек* ~ *дик* түрінде, ал классикалық дәуірінен соңғы кезеңде жазылған *Шежерей-и терāкиме* сынды кейбір еңбектерде бұл шылаудың соңындағы /к/ дыбысы /й/ дауыссызына өзгеріп *дей* ~ *дай* түріне өзгерген. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да *ыиқ йолыда һич ким йоқтур мин дай гарйб* (31a/10), *муһаммед дей тешне болсаң қолын алай* (80b/2) сөйлемдерінде кездеседі. Ал қазіргі қыпшақ тілдерінің біршамасында бұл шылау қазақ тіліндегідей сын есім тудырушы жұрнақ болып қалыптасқан.

о) Шағатайшада осы шақ -А туруп, -АдУр, -йДур және -у/ -(Ы)п йорур формаларымен жасалады. Сонымен бірге *Шайбани хан дастаны*, *Бабур дастаны* секілді шағатайшаның классикалық дәуірінде жазылған еңбектерде көсемшенің -А жұрнағынан соң -мен, -сен, -міз, -сіз, -лар жіктік жалғауы арқылы жасалған осы шақ формасы қолданылған. Қазіргі қарлұқ, қыпшақ тілдерінде ауыспалы осы шақ мағынасы білдіретін бұл форма Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да *қорқа-мын* (15a/2), *тарта-мын* (81b/4) мысалдарында қолданылады.

р) Шағатай тілінде бұрынғы өткен шақ -(Ы)п, -мЫи, -ғАн қосымшалары арқылы жасалады. Бұл дәуірде әсіресе көсемшенің -(Ы)п жұрнағы арқылы құрылған өткен шақ түрі кең таралған. Бірақ көсемшенің -(Ы)п жұрнағы арқылы құрылған өткен шақ формасында біршама тұрақсыздық байқалады. Мұндай форма әдетте көсемшенің -(Ы)п, -(Ұ)п жұрнағына -мен, -сен, -міз, -сіз, -лар жіктік жалғауы жалғанған *тұрұр* ~ *дұрұр* ~ *дұр* көмекші етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады. Ал кейбір ескерткіштерде бұрынғы өткен шақ формасы көсемшенің -(Ы)п, -(Ұ)п жұрнағына *мен, -сен, -мЫз, -сЫз, -лар* жіктік жалғаулары тікелей жалғану арқылы жасалады. Бұл форма Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да кездеседі. Мысалы:

йетимликде гарйбликде йетип-мин (77b/1), *син беркитип-син йапмасаң һāлим тебāһ* (26b/6),

нā-дāнлар есиз сөзүм чықындур һикмет (5a/8),

әриф айшық алындур тарйқатны еркини (29a/10),

фарси тилни билибен һуб айтындур түркіни (29b/6) т.б.

Мұнымен қоса *аның дөк һич болманту ба алләһ* (76b/11) мысалында қазіргі қыпшақ тобындағы кейбір тілдердегідей *-(BI)ндҰр* формасындағы /р/ дыбысы түсіп қалған.

қ) Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында араб және парсы тіліннен алынған сөздер мен тіркестердің көптігі сезілгеніне қарамастан бұл қолжазабада түркизмдер саны жағынан басымдық көрсетеді. Жалпы алғанда еңбекте сегіз жүзге жақын туркизм, жеті жүзге жақын арабша, үш жүз елуге жуық парсыша сөз қолданылған. Жалпы алғанда мың сегіз жүзден аса сөз бар.

г) Диуани хикмет нұсқалары сөз қоры жағынан бір-бірінен аса алшақ емес. Сонда да болса қолға алып отырған нұсқамызда басқа нұсқаларда қолданылмаған көптеген сөздер кездеседі. Олардың арасында түркизмдермен қатар кірме сөздер де баршылық. Мысалы: *әһенг* “дыбыс үйлесімі” (8a/4), *алда-* “алдау” (34a/3), *алдур-* “алдыр-” (42a/3), *а’лем* “дана, білгір” (2b/2), *’ар* “ар, ұят” (17a/5), *арт* “арт, арқа” (19a/1), *киби* “сияқты” (17a/5), *сабйһ* “әдемі, сұлу” (20b/10), *сеһә* “жомарттық, мәрттік” (18b/1), *теһил* “ла иллаһа иллаһ” (23b/10), *тереддүд*

“шешім қабылдай алмаушылық” (2b/3), *йалавач* “пайғамбар” (18a/8), т. б.

Қорытынды

Сонымен қорыта айтқанда, мақаламызда Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасын тек физикалық жақтан таныту ғана емес көркемдік және тілдік ерекшеліктерін таныту көзделген болатын. Шамамен XVII ғасырда жазылған бұл қолжазба Шағатайшаның тілдік ерекшеліктеріне ие. Алайда қолжазбаның өзіне тән, яғни шағатайша жазылған басқа еңбектердің тілдік ерекшеліктерінен айырмашылықтары бар екені байқалады. Әсіресе, кейбір сөздерде көне түрікшедегідей сөз ішіндегі /д/, /з/ дыбыстары сақталған. Мысалы: *сөдре-* “сүйреу” < *сүдре-*, *изи* “ие; Тәңір” < *иди*. Керісінше *пенә* “пана” (< *пенәһ*), *гүвә* “куә” (< *гүвәһ*), *гүнә* “күнә” (< *гүнәһ*) секілді кірме сөздерде сөз соңындағы /һ/ дыбысы аферезис құбылысына ұшыраған. Сол секілді қазіргі қыпшақ тілдеріндегідей, соның ішінде қазақ тіліндегі осы шақтың *қорқа-мын, тартамын* формасы қолданылған. Сонымен қоса еңбектің тілінде сөз қоры жағынан түрікшенің түрлі бұтақтарына тән тілдік көрсеткіштерді кездестіруге болады.

Әдебиеттер

- Аталай Б. Махмуд Кашгарлы Дивану лугат-ит түрк, С. IV. – Анкара: Түрк дил курум йайынлары, 2006.
 Эраслан К. Диван-ы хикмет нұсқаларының дили // Миллетлерарасы Ахмед Йесеви сempoзиумы билдирилери, 26-27 ейлүл. – Анкара, 1992. – С. 21-23.
 Габаин А. в. Эски түркченин грамери. – Анкара: Түрк дил курум йайынлары, 1988.
 Құрышжанұлы Ә. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, 2011.
 Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: Ел-Шежіре баспасы, 2014
 Текин Т. Орхон түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынлары, 2016.
 Үнлү С. Караханлы түркчеси сөзлүгү. – Коня: Егитим йайыневи, 2012.

References

- Atalay B. (2006). Mâhmut Kaşgarlı Divanü lûgat-it türk, C. IV, Ankara: Türk dil kurumu yayınları.
 Gabain A. Von (1988). Eski türkçenin grameri. [A Grammar Of Old Turkic]. Ankara: Türk dil kurumu yayınları.
 Eraslan K. (1992). Dîvân-ı hikmet nûshalarinin dili. Language of Divan-ı hikmet copies. Milletlerarasi Ahmed Yesevî sempozyumu bildirileri, 26-27 eylül, Ankara, s. 21-23.
 Qurişjanulı Ä. (2011). Til tarihi tuwralı zertewler [Studies on language history]. Almatı: Qazaq Memlekettik Qızdar Pedagogikalıq Uniyversiteti.
 Sizdiqova, R. (2014). Yasavi hikmetteriniñ tili. [The language of the Yasawi hikmets] Almaty: Publishing house “Yel-Shezhire”, 2014.
 Tekin T. (2016). Orhon türkçesi grameri. [Orhon turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayınları.
 Ünlü S. (2012). Karahanlı türkçesi sözlüğü. [Dictionary of Karahanli Turkish]. Konya: Eğitim yayınevi.